

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

भारतातील अन्नधान्य उत्पादन व अन्नसुरक्षेच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास

(A Study of Present Status of Food Grain Production and Food Security in India)

सुनिता राजाराम चाफेकानडे

संशोधक विद्यार्थिनी,

भूगोल संशोधन केंद्र,

मिलिंद कला महाविद्यालय,

औरंगाबाद (छत्रपती संभाजीनगर)

प्रा.डॉ. संतोष बुरकूल

संशोधन मार्गदर्शक व विभाग प्रमुख,

भूगोल विभाग,

मिलिंद कला महाविद्यालय,

औरंगाबाद (छत्रपती संभाजीनगर)

गोषवारा :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताला अन्नधान्य उत्पादन आणि कृषी विकासासाठी शासकीय पातळीवर विविध संशोधक आणि शेतकऱ्यांना निरंतर परिश्रम करावे लागले. आज अन्नधान्य उत्पादन आणि अन्नसुरक्षेच्या बाबतीत भारत स्वयंपूर्ण आहे, तसेच मोठ्या प्रमाणात शेतीमालाची व संलग्न उत्पादनाची निर्यात करत असला तरी पोषण आणि अन्नधान्य उपलब्धता याबाबत मोठी कमतरता राहून गेली आहे. याचे कारण लोकसंख्या वाढ आणि कृषी उत्पादनावरील नैसर्गिक व मानवीय परिणाम तसेच आधुनिकीकरणास गरीब शेतकऱ्यांची नापसंती, गरिबांना परवडेल अशा कमी किमतीमध्ये अन्नधान्याचे वाटप त्याचबरोबर पोषक आहार मिळविण्यासाठी आवश्यक असलेली क्रयशक्ती कमी पडत आहे. शासन स्तरावरील अन्नधान्य वाटप, गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम, लोकसंख्येवरील नियंत्रण त्याचबरोबर कृषीचे यांत्रिकीकरण, सामाजिक संस्था आणि जबाबदार नागरिक या व अशा अन्नसुरक्षेसंबंधी अनेक उपायांद्वारे ही समस्या काही प्रमाणात का होईना कमी करता येईल.

मुख्य शब्द : कृषी उत्पादन, अन्नसुरक्षा, लोकसंख्या वाढ, भूक आणि दारिद्र्य, संतुलित आहार,

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश असून लोकसंख्या वाढ आणि अन्नसुरक्षा हे कृषीबरोबरच अत्यंत महत्त्वाचे विषय आहेत. सर्व नागरिकांना पुरेसे, वेळेवर आणि सर्वकाळ म्हणजे बाराही महिने चांगल्या दर्जाचे अन्न मिळणे म्हणजे अन्नसुरक्षा असे म्हणता येईल. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भारताची कृषी आणि अन्नसुरक्षा धोक्याची होती. परंतु भारतीय संशोधक, शेतकरी आणि शासन यांच्या अखंड परिश्रमामुळे भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत 1970 च्या शेवटी स्वयंपूर्ण झाला. भारत हा अन्नसुरक्षेच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला असला तरी त्यात अनेक कमतरता राहून गेल्या आहेत. त्यामध्ये कृषीची कमी उत्पादकता, वाढती लोकसंख्या, दारिद्र्य न्यून पोषण इत्यादींचा अग्रक्रमाने उल्लेख करावा लागेल. अन्न उपलब्धी बरोबरच अन्न मिळविण्यासाठी क्रयशक्तीदेखील तितकीच महत्त्वाची आहे. परंतु दिवसेंदिवस बदलत चाललेले हवामान व हवामानातील अनिश्चितता जसे की, पुर दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, चक्रीवादळ गारपेट यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे कृषी उत्पादकतेवर परिणाम होऊन अन्नसुरक्षेवर विपरीत परिणाम होतांना दिसत आहे. त्यामुळे साहजिकच आपल्या देशातील उत्पन्न सुरक्षा धोक्यात आहे.

जगातील सुमारे 64 टक्के शेतजमिनी गैरकृषी रासायनिक व्यवस्थापनामुळे त्रस्त आहेत. त्याचा अन्न उत्पादक, नैसर्गिक परिसंस्था आणि पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता तसेच आरोग्य अशा बाबींवर परिणाम होत आहे. भूक आणि दारिद्र्य यांचाही संबंध निकटचा आहे. भारतात अंदाजे 23 कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखाली राहतात आणि यापैकी 15 टक्के लोक दररोज उपाशी झोपतात. याठिकाणी चारपैकी एक बालक कुपोषित आहे. सध्या जगाची लोकसंख्या 7.9 अब्ज असून भविष्यात 2050 पर्यंत 10 अब्जापर्यंत वाढेल. सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या, उत्पन्नातील सुधारणा आणि आहारातील वैविध्य यामुळे अन्नाची मागणी वाढत आहे. अन्न आणि कृषी संघटनेच्या मते, सध्याचा उत्पन्न आणि उपभोग वाढीचा कलल अव्याहतपणे चालू राहिल्यास अन्न आणि खाद्यान्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी कृषी उत्पादनात 60 टक्के वाढ करावी लागेल. जगामध्ये दारिद्र्यामुळे सुमारे 25 कोटी लोक भूकेले असून अनिश्चित उत्पन्नामुळे सुमारे 200 कोटी लोकांना अन्नसुरक्षेपासून वंचित राहावे लागत आहे. तसेच पुरेसे व सकस अन्नाअभावी जगामध्ये रोज सुमारे 17 हजार आणि दरवर्षी सुमारे 60 लाख बालके मरण पावतात. भारतात भूकेची समस्या प्रचंड असून 2017 च्या जागतिक भूक निर्देशांकात भारताचा 119 देशांमध्ये 100 वा क्रमांक आहे. पुरेशा अन्नाअभावी श्रमशक्तीमध्ये व परिणामतः उत्पन्नामध्ये घट होऊन त्याचा

परिणाम शिक्षण, आरोग्य व राहणीमानावर होतो. अशाप्रकारे गरीबी दूर करण्यात अडथळे निर्माण होऊन देशाची आर्थिक प्रगती खुंटते. नागरिकांना स्वतः दराने अन्न उपलब्ध करून देण्यासाठी कृषीमध्ये बदल आवश्यक आहे. कारण त्यामधूनच अन्नसुरक्षा निर्माण होऊ शकते. त्यातही भारतामध्ये पौष्टिक आहाराची कमतरता आहे. जागतिक पोषण आहारतज्ञानुसार एका व्यक्तीला प्रतिदिन 3000 कॅलरीजची आवश्यकता असते. भारतीयांच्या आहारातील कॅलरीजचे प्रमाण 2000 कॅलरीपेक्षा कमी असल्याचे दिसते. भारतातील मध्यप्रदेश, झारखंड, बिहार, छत्तीसगड, गुजरात राज्यामध्ये अन्नसुरक्षा आजही पुरेशी नसल्याचे चित्र आहे. देशातील 20 कोटी लोकसंख्या आजही अर्धपोटी असून अल्पपोषण व संतुलित आहारापासून वंचित आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या नेतृत्वाखाली तयार केले गेलेली शाश्वत विकासाची उद्दीष्टे (SDG) नुसार 173 उद्दिष्टांमध्ये दुसरे उद्दिष्ट हे भूक संपवणे व अन्नसुरक्षा हे असून सुधारीत पोषण मिळवणे आणि प्रोत्साहन देणे हे उद्दिष्ट आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनासाठी प्रोत्साहन देणे व त्यासाठी अनुदान देऊन सुधारीत कृषी पध्दती, तंत्रज्ञान व उपकरणांचा वापर आणि योग्य जलसिंचनाद्वारे प्रति हेक्टर पीक उत्पादन वाढविणे याकरिता शासनस्तरावर प्रयत्न केले जात आहेत.

अभ्यासाची संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहिती स्रोताचा अवलंब केला गेला आहे. त्यासाठी आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23, इंडियन ग्लोबल फूड सेक्युरिटी इंडेक्स तसेच ग्लोबल फूडसेक्युरिटी इंडेक्स यांचा अभ्यास करून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. शिवाय विविध संदर्भ साहित्य, पुस्तके तसेच शोधप्रबंधाचे वाचन करून वेबसाईटच्या माध्यमातून माहिती गोळा केलेली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील कृषी उत्पादन आणि अन्नसुरक्षा यांचा आढावा घेणे.
2. भारतातील खाद्यान्न उत्पादन व त्यामध्ये होणारी वृद्धी यांचा अभ्यास करणे.
3. कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी शासनस्तरावरील विविध उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
4. भारतातील वर्तमानकालीन खाद्यान्न वाटप आणि अन्नसुरक्षा यासाठी असलेली शासनाची प्रतिबद्धता अभ्यासणे.
5. पोषक आहार व अन्न उपलब्धता निर्मितीसाठी आवश्यक असणाऱ्या उपायांचा ओहापोह करणे.

अन्नसुरक्षा अर्थ व व्याख्या :

1. Food and Agriculture Organization (FAO) 1983

“सर्वसामान्य लोकांना ज्या मुलभूत खाद्यान्नाची गरज असते ते खाद्यान्न सर्व लोकांना सदोदित प्रत्यक्ष व आर्थिकदृष्टीने उपलब्ध करून देणे म्हणजे अन्नसुरक्षा होय.”

2. World Development Report (1986)

“सर्व व्यक्तींना सर्व काळ एक कार्यक्षम आणि निरोगी जीवन जगण्यासाठी पुरेसे अन्न मिळण्याची संधी असणे म्हणजे अन्नसुरक्षा होय.”

3. Suresh Chandra Babu, International Food Policy Research Institute (2006):

“ज्यावेळी अन्न हे सर्व व्यक्तींना सर्वकाळ पुरेशा परिणामत, गुणवत्तेत आणि विविधतेत उपलब्ध असेल, ते पुरेशा प्रमाणात मिळवण्याची त्यांची क्षमता असेल आणि ज्यामध्ये सांस्कृतिक अभिरुची आणि पसंतीचा अंतर्भाव असेल त्यावेळी अन्नसुरक्षा साध्य केली असे म्हणता येईल.”

4. “सर्व लोकांना पुरेशा प्रमाणात, गरज असेल त्यावेळी आणि परवडणार्या किमतीत अन्न मिळणे यालाच अन्नसुरक्षा म्हणतात.”

वरील सर्व व्याख्यांवरून पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

- देशातील संपुर्ण लोकसंख्येला पुरेल एवढे अन्न उपलब्ध असावे लागते.
- आवश्यक तेवढे अन्न खरेदी करण्यासाठी लोकांची क्रयशक्ती गरजेची असणे.
- क्रियाशील, आरोग्यदायी जीवनासाठी चांगल्या प्रतीचे व पुरेशा प्रमाणात पोषक अन्न उपलब्ध असणे.
- अन्नधान्यातील आणि जीवनावश्यक बाबींची स्वयंपूर्णता ही दीर्घकालीन असावी जेणेकरून वाढत्या लोकसंख्येनुसार वाढत्या मागणीची पूर्तता करणे शक्य होईल.

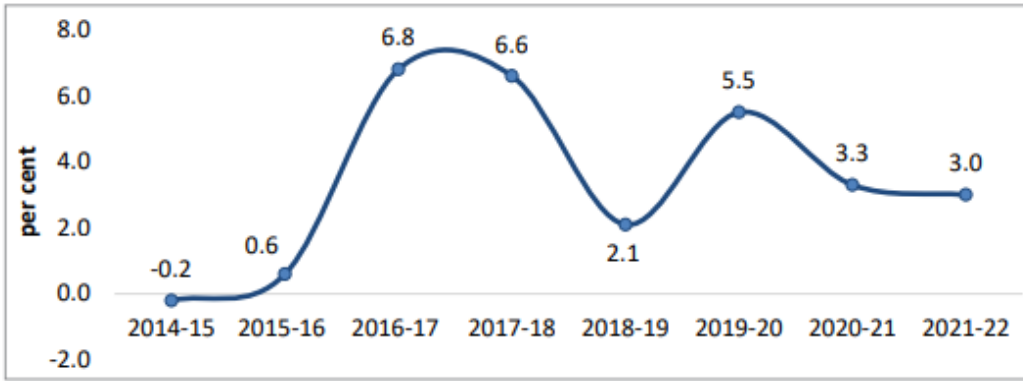
अन्न स्वयंपूर्णता आणि अन्नसुरक्षा :

आपल्या भक्कम स्वयंसाध्य उत्पादनाने कृषी आणि कृषिसंबंधी इतर आधारीत उद्योगांनी अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करून देशाच्या संपुर्ण प्रगति आणि विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. मागील सहा वर्षांमध्ये भारतीय कृषी क्षेत्र 4.6 टक्क्यांची वार्षिक वृद्धीदराने प्रगति करत आहे.

2022-21 मध्ये 3.3 टक्के तर 2021- 22 मध्ये यात 3.0 टक्के वृद्धी झाली असून मागील काही

वर्षामध्ये भारत हा वेगाने कृषी उत्पादनांच्या निर्यातकांच्या रूपात उभा राहिला आहे. कृषी उत्पादनांची निर्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत 2020-21 मध्ये 18 टक्यांनी वाढती असून 2021-22 मध्ये कृषी निर्यात 50.2 बिलियन अमेरिकी डॉलर पर्यंत उच्चस्तरावर पोहोचली आहे. यासाठी सरकारद्वारा शेतकर्यांना प्रोत्साहन, पीक विविधकरणास प्रोत्साहन आणि मिनीकरण यांसारख्या कृषी उत्पादकतेत सुधार करण्याच्या उपायांचा उल्लेख करावा लागेल. याप्रकारे वसुधैव कुटुम्बकमच्या भावनेचा साकार करण्यासाठी इतर देशांना कोविड-19 महामारीच्या काळात झालेल्या नुकसानासाठी आवश्यक ती मदत आणि सहकार्य प्रदान केले आहे.

कोविड -19 असूनही कृषी व संबंधीत क्षेत्रातील वृद्धी दर्शविणारा आलेख

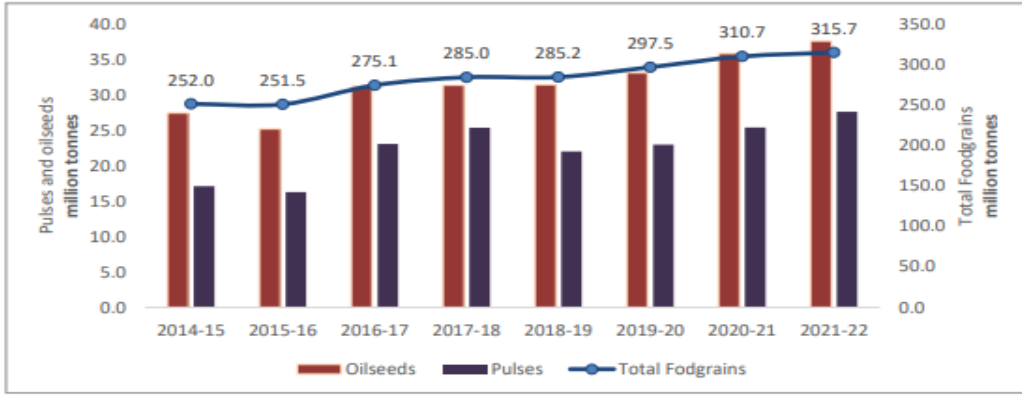

स्रोत : सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय.

भारत : अन्नधान्य उत्पादन :

2021-22 मध्ये घेतलेल्या अनुमानानुसार भारतात खाद्यान्न आणि तेलबिया यांचे उत्पादन वर्षानुवर्ष वाढत चालले आहे. दाळींच्या उत्पादनांमध्ये देखील मागील पाच वर्षांच्या तुलनेत 23.8 मिलियन टन उत्पादन उल्लेखनीय स्वरूपात अधिक राहिले आहे. बदलत्या हवामानाचाही परिणाम कृषी उत्पादनावर राहिलेला आहे. 2022-23 नुसार खरीप धान्य क्षेत्र 2021-22 च्या तुलनेत 411.2 लक्ष हेक्टर पेरणी केलेल्या क्षेत्राच्या तुलनेत 3.8 लक्ष हेक्टर कमी होते. शिवाय चालू रब्बी पिकांची पेरणी मागील वर्षाच्या तुलनेत 6.60 लाख हेक्टरने विस्तारित केली गेली. तरीदेखील 2022-23 च्या कालखंडात खरीप भाताचे एकूण उत्पादन 104.9 मिलियन टन अनुमानित असून ते मागील पाच वर्षांच्या (2016-17 ते 2020-21) तुलनेत 100.5 मिलियन टनाने अधिक आहे.

भारतात अन्नधान्य उत्पादनात निरंतर वृद्धि दर्शविणारा आलेख (मिलियन टन मध्ये)

स्त्रोत: कृषि व किसान कल्याण विभाग, भारत सरकार

कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी शासनाद्वारे केले जाणारे प्रयत्न :

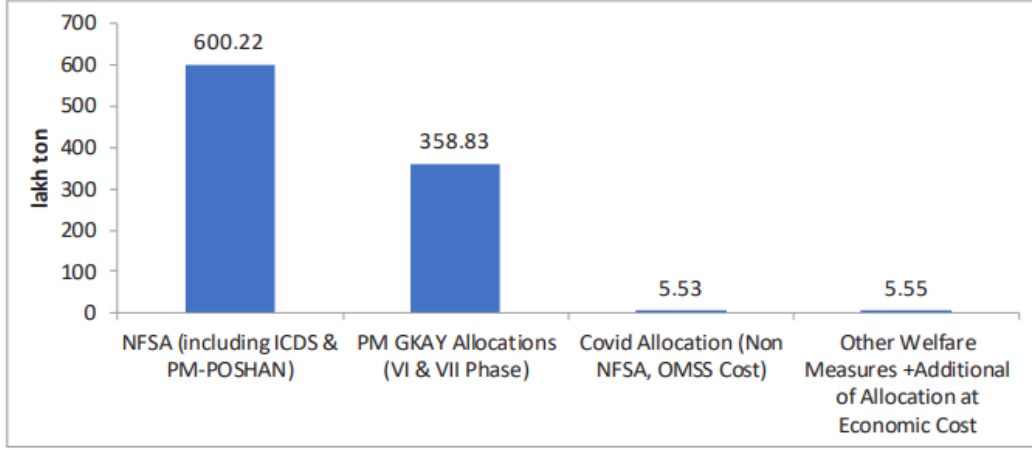
1. कृषिसाठी कुठल्याही अडचणीशिवाय कर्जसुविधा उपलब्ध करून देणे. यात 1998 मध्ये किसान क्रेडिट कार्ड योजनाचा प्रारंभ केला गेला. शिवाय कमी व्याजासाठी (बँकेच्या) व्याज अनुदान योजना (ISS) सुरु केली आहे. जिला सध्या संशोधित व्याज अनुदान योजना (MISS) नाव दिले आहे.
2. कृषीतील अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी फार्म मशीनीकरणद्वारे उपलब्ध संसाधनातून कुशल उपयोगाद्वारे मशीनरी प्रशिक्षण आणि प्रदर्शन सहायता दिली जात आहे. डिसेंबर 2022 पर्यंत 21628 सीएचसी आणि 467 हाई-टेक हब आणि 18306 कृषी मशीनरी बँक स्थापन केले गेले.
3. जैविक व प्राकृतिक शेतीद्वारे रसायनमुक्त भारत हे ध्येय गाठण्यासाठी परंपरागत कृषी विकास योजना (PKVY) आणि पूर्वोत्तर क्षेत्रासाठी जैविक मूल्य श्रृंखला विकास मिशन (MOVCDNIR) लागू करून जैविक शेतीस प्रोत्साहन दिले जात आहे. याद्वारे सिक्किम हे जगातील पहिले राज्य बनले आहे.
4. याशिवाय पीएम किसान योजनेद्वारे शेतकर्यांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. प्रतिवर्ष 6000 रु वित्तीय लाभ डीबीटीच्या माध्यमाद्वारे शेतकरी परिवारांच्या बँक खात्यात जमा केले जातात.
5. कृषी अवसंरचना निधी योजना (AIF) ही एक अशी योजना आहे ज्याद्वारे 2020-21 ते 2032-33 पर्यंत पीक कापणी झाल्यानंतरच्या प्रबंधनाच्या आणि सामुदायिक कृषि संपत्तीच्या निर्मितीसाठी 3 टक्के व्याज अनुदान आणि क्रेडिट गॅरंटी समर्थन सहित लाभासोबत चालू आहे.

6. तसेच प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना, बागवानी कृषीच्या एकत्रित विकासासाठी मिशन, क्लस्टर विकास कार्यक्रम, राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम) योजना (2016), जलवायु स्मार्ट कृषि पध्दती, पशुधन उत्पादकता व रोग नियंत्रण, इत्यादी विविध योजनांद्वारे कृषि क्षेत्रास प्रोत्साहन देऊन अन्नधान्य उपलब्धी वाढविण्याचे कार्य शासनाद्वारे केले गेले आहे.

अन्नसुरक्षा – देशातील नागरिकांसाठी सामाजिक आणि शासकीय प्रतिबद्धता :

अन्नसुरक्षा हा केवळ भोजन निर्माण करण्याचा प्रश्न नसून अन्न किंवा भोजन मिळविण्याची क्षमताही तितकीच महत्त्वाची आहे. वर्तमानकाळात भारत सरकार राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अधिनियम (एनएफएसए) 2013 नुसार सुमारे 80 कोटी लोक संख्येला अंतर्भूत करून जगातील सर्वात व्यापक शासन आधारीत खाद्यसुरक्षा कार्यक्रम चालवित आहे. या खाद्य प्रबंधन कार्यक्रमात शेतकर्यांमार्फत लाभकारी किंमतीत खाद्यान्न खरेदी, उपभोक्त्यांना खाद्यान्न वितरण, विशेष रूपात समाजातील दुर्बल वर्ग, कमी किमतीमध्ये खाद्यसुरक्षा आणि मूल्य स्थिरतासाठी खाद्य बफर स्टॉकचा रखरखाव अंतर्भूत आहे. डिसेंबर 2022 पर्यंत एनएफएसए ने 75 टक्के ग्रामीण आणि 50 टक्के शहरी लोकसंख्येला धान्य/ गहु/ तांदूळ यासाठी रू 1/2/3 प्रति किलोग्रॅम च्या दराने अत्याधिक सबसीडीवाले खाद्यान्न दिले. अंत्योदय अन्न योजनाच्या (एएवाई) अंतर्गत येणाऱ्या कुटुंबांना क्रमशः 35 किलोग्रॅम प्रति परिवार प्रति माह च्या दराने आणि प्राथमिक कुटुंबियांना 5 किलोग्रॅम प्रतिव्यक्ती प्रतिमाहच्या दराने खाद्यान्न वाटप केले. एक ऐतिहासिक निर्णयाद्वारे सरकारने 1 जानेवारी, 2023 पासून एक वर्षासाठी राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अधिनियम (एनएफएसए) च्या अंतर्गत सुमारे 81.4 करोड लाभार्थ्यांना मोफत खाद्यान्न देण्याचा निर्णय केला आहे. गरीबांचा आर्थिक ताण कमी करण्यासाठी या काळात राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अधिनियम (एनएफएसए) आणि इतर कल्याणकारी योजनांद्वारे खाद्य सब्सिडीवर 2 लाख करोड रुपयांपेक्षा अधिक खर्च केले जाणार आहेत. यापुढील एका वर्षासाठी शासन प्राथमिक कुटुंबियांना प्रतिव्यक्ती 5 किलोग्रॅम आणि अंत्योदय अन्न योजना च्या (एएवाई) लाभार्थ्यांना (गरीबात गरीब) 35 किलोग्रॅम प्रति परिवार मोफत खाद्यान्न उपलब्ध करून देणार आहे.

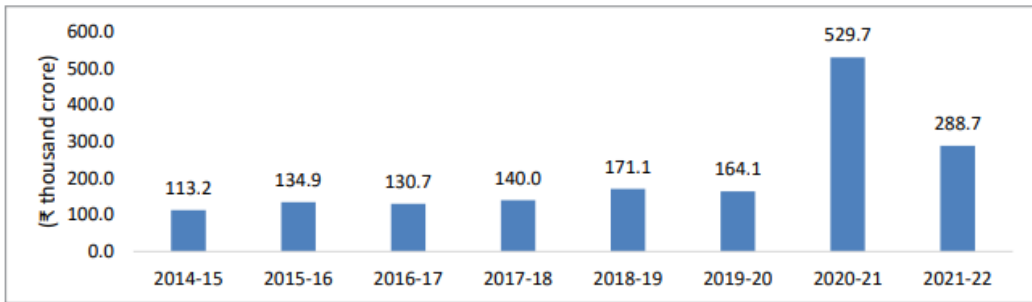
राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अधिनियम आणि अन्य कल्याणकारी योजनेअंतर्गत 2022-23 आणि 1 जानेवारी 2023 अंतर्गत खाद्यान्न वाटप (लाख टन)

स्त्रोत- खाद्य व सार्वजनिक वितरण विभाग

कोविड-19 च्या महामारीत झालेल्या आर्थिक व्यवधान कारणामुळे गरीबांच्या अडचणींना कमी करण्यासाठी सुरुवातीस सरकारने एप्रिल ते जून 2020 साठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (पीएमजीकेएवाई) सुरु करुनही गरीब व गरजूंना निरंतर सहायताची आवश्यकता लक्षात घेऊन या योजनेला वाढवले आहे. (चरण VII ऑक्टोबर – डिसेंबर , 2022) 15 नोव्हेंबर 2022 पर्यंत प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनाद्वारा सरकारने राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांना सुमारे 1118 लाख मेट्रिक टन खाद्यान्न वाटप केले आहे.

2014-15 पासून भारत सरकारद्वारे वितरित एकूण अन्नधान्य सबसीडी (हजार कोटी)

स्त्रोत- खाद्य व सार्वजनिक वितरण विभाग (डीएफपीडी) च्या मिळालेल्या आकडेवारीनुसार

वरील सबसीडी आकडेवारीमध्ये वित्त वर्ष 2017-18 मध्ये 40,000 करोड रुपयांची राष्ट्रीय लघू बचत कोष राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा निधी (NSSA) संबंधी कर्ज, वित्त वर्ष 2018-19 मध्ये 70,000 करोड रुपये आणि वित्त वर्ष 2019-20 मध्ये 44,164,02 करोड रुपये अंतर्भूत आहेत.

असे असले तरी 2022 मध्ये, ग्लोबल हंगर इंडेक्समध्ये 121 देशांपैकी भारत 107 व्या क्रमांकावर होता. युनायटेड नेशन्सच्या मते, भारतात जवळपास 200 दशलक्ष कुपोषित लोक असून जे जगातील कुपोषित लोकसंख्येच्या एक चतुर्थांश आहेत. याव्यतिरिक्त भारतातील अंदाजे 43 टक्के मुले दीर्घकाळ कुपोषित आहेत. हवामानातील अस्थिरता, वाढती लोकसंख्या व कृषीतील समस्या या सर्वांचा परिणाम अन्न उपलब्धतेवर झाल्याने गरीब कुटुंबियांना आर्थिक समस्येमुळे पुरेशा उपलब्धीतही अन्न मिळत नाही. त्यामुळेच मुले कुपोषित आहेत.

निष्कर्ष :

भारताला कृषितील उत्पादन वाढविण्यासाठी अतिरिक्त जमीन, जलसिंचन व अत्याधुनिक पर्यावरणपुरक तंत्रज्ञनाचा वापर करून पोषकपुरक अन्न उत्पादनांची उपलब्धता आणि परवडणार्या पध्दतीमध्ये सुधारणा करण्यावर लक्षकेंद्रीत करण्याची गरज आहे. वर्तमान पोषण मानके दैनंदिन अन्नाच्या 100 % गरजांची पूर्तता करत असले तरी 20% प्रथिनांच्या दर्जाच्या बाबतीत भारत खूप मागे आहे. सोयाबीन, मसूर, मांस, अंडी, दुग्धजन्य पदार्थ इत्यादी प्रथिनयुक्त अन्नपदार्थ भारतीय लोकांना सहज उपलब्ध आणि परवडण्याजोगे उपलब्ध करून दिले तरी ही कमतरता दूर केली जाऊ शकते. सरकारद्वारे विविध योजनांच्या माध्यमातून अन्नसुरक्षा प्रदान केली गेली असली तरी पोषणमूल्यांच्या व कुपोषणाच्या बाबतीतील भारताचे स्थान खूप मागासलेले आढळून येत आहे. यासाठी अन्न उपलब्धीसाठी कृषी उत्पादन वाढविणे आणि ते गरीबांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी कमी मोबदल्याद्वारे उपलब्ध करून देणे जसे महत्वाचे आहे अगदी त्याचप्रमाणे ते मिळविण्यासाठी खालच्या स्तरापासून जास्तीत जास्त प्रयत्न करणेदेखील तितकेच महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. डॉ. साळुंके विजया, कृषी भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
2. डॉ. खंदारे सुखदेव, भारतीय अर्थव्यवस्था, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
3. Patil Sanjay, Food Security, Marathi Vishwakosh, (2019)
<https://marathivishwakosh.org/11016/>
4. India Global Food Security Index.
5. Global Food Security Index, The Economist, 7 Feb 2023.
6. Vaishnav Divyarani, "Agricultural Productivity and food security in Ajmer District Rajstan." 21 Feb. 2022
7. The Gazette of India, "The National Food Security Act, 2013."